

EGRI PÉTER

JÓZSEF ATTILA KÖLTÉSZETÉNEK LÁTOMÁS- ÉS ÁLOMSZERŰ MOZZANATAI¹

I.

József Attila huszas évekbeli első költői korszakának mitológiája, fantasztikuma, látomásai, álmai a költő vágyainak tisztázatlanságával, céljai távoli voltával függnek össze. Gyermekkorának városi és falusi élményei, az ellenforradalom „rendjébe” való beleütközése, bécsi és párizsi útja, a marxizmussal való megismerkedése, nagy társadalmi igazságérzete, erkölcsi-művészi érzékenysége hamar eljuttatják annak a rendnek a tagadásáig, amelyben él. Társadalmi céljait s megvalósításuknak eszközeit azonban csak a huszas évek végére és a harmincas évek elejére éri utol. Ekkorára szeretetvágyából szocialista politikai program lesz, anarchizmusa a gondolkodás és cselekvés harmonikus rendjévé alakul, társadalmi céljainak megvalósítását a megmozdult tömegektől remélheti, s túljut a költői tanoncévek műhelygyakorlatain. Egyelőre azonban még keres, tanul, érlel, lányt vár.

E korszak látomásai, álmai — melyek a versek egész során, különböző, s nem mindig szoros időrendben kialakuló típusain eluralkodnak, s mitológiává, álom-törmelékké foszlattják, repesztgetik a valóságot — jobbára a várt, de bizonytalanul érzett jövő szépségét és igazságát álmódják meg: a költő „az álmok kapitánya” (*Lovas a temetőben*), „víg magyar, őrült hajótörött”, kinek pályája „a nagy Igazság szűk kikötőjébe” tart (*Az őrült hajótörött*), szíve alvó, elhagyatott vár (*Várakozás*), „csak vágya, álma, gondja van”, „sötét hite” „szent hőmpölygő folyam”, vágya a végtelenbe lendülne, Istent is „szörnyű álmódó”-nak látja, „van szörnyű s lesz szép igaza” (*A kozmosz éneke*); az ő vágyából „sarjadzik a hajnal” (*Figyel a kancsal*); „az álom fia” ő, de vágya „világtalan angyal” (*Minden rendű emberi dolgokhoz*); fáklyája „belül ég, de kívül éget”, s csak néha, álmaiban hiszi úgy, hogy tűz van (*Tűz van*). Ha az évszak melege nem enyhíti a korszak hidegét, a költő begyűjt a „mesekályhába”, s tudja, hogy „valahol, ahová elerünk”, vár ránk a jövő; „violakert úszik belőlünk arasznyira a város fölé” és „Az áloé másodpercenként virágzik álmainkban” (*Esti felhőkön*).

Éppen, mivel a látomások elsősorban a jövő képeit vetítik fel, s a jövő távoli és határozatlan volta szorosan egybekapcsolódik a jelen bizonytalan és kísérteties voltával, e korszakban — szemben a következővel — ritkák az olyan sorok, amelyekben a költő az álmodozást, a látomásosságot, a kísértetiességet kritikusan nézi. De kerül ilyen is:

Az óceánok színén *gondolat* lebeg és
gyógyítgatja *holdkóros testvéreit* (*Ekrasztömeg*)

¹ Ez a tanulmány disszertációm kiszakított részlete, s egy a Petőfi Irodalmi Múzeum 1959-es Évkönyvébe írt, József Attiláról szóló vázlat („Az adott világ varázsainak mérnöke”) egyik pontjának részletesebb kifejtése és igazolása. A kérdéses pont József Attila szocialista világnézetének és költészete modernségének viszonyát elvi összegezésben tárgyalta.

és:

Nehéz álomban hervadnak az órák,
de violakert úszik belőlünk arasznyira
a város fölé... (*Én dobtam. — A jelen mint tespedt álom*)

jelentkezik, szemben („de”) a jövővel, amely a szépség látomása.)

Majd József Attila harmadik korszakában szaporodnak meg, de már itt is jelentkeznek olyan sorok, amelyek a világban elfáradt, a világból kikapcsolódó ember látomását, köddé foszlását fejezik ki (*Ködből, csöndből; Óh szív! Nyugodj!*).

II.

Az *Óh szív! Nyugodj!* című versnek (1928.) későbbi (1929.) ellendarabja a *Bellehem*.² A két vers közötti különbség — József Attila két költői korszakának különbsége: Az *Óh szív! Nyugodj!* sorai a világ zajától való elvonulás és egy meghíusult szerelem hangulatában születtek, a költő a fegyverben révedő téli ég, a „kemény menny”, s a „kis, száraz nemzet” elől egy másfajta világba húzódik. A világból való kikapcsolódás, a puhaság, az elfoszlás, az áttetsző látomások költői képzeivel járt együtt. A *Bellehem* című vers elején hasonló képzetekkel találkozunk:

*A gyolcs ködökben puha varjak ülnek,
csüggedt borókán jészkel a homály.*

Ezután egy betlehemi idill leírása következik. Megjelenik

két botos pásztor, és három király.
...
Mennyből az angyal! — zeng őt atyafi.
...
s fodor leveske szaga áraszt vigaszt,
mely a danával mennyezetre fut.
Jézus...
heverő... .. barmok közt örül
s a tűz fényénél a jámborok mintha
ugrándoznának a jászol körül.

Ezekre az idilli sorokra csap rá a vers utolsó négy sora:

*De ez nem igaz. Részes-szalmát hajszol
az úri szél és gőzlik a magyar
s a két pásztor fonott kalácsot majszol
s a három király pálinkát nyakal.*

E versben már nem a köd takarja el, foszlatja szét az ábrázolt világot, hanem a kemény valóság üt le az immár hazugnak érzett idill puhaságára. A költő most nem vonul el a hegyre, hol „ágyat bont a köd”, nem hallgatja „csendben” „bajos szél jaját”, a „kis száraz nemzet” hangját, mely „izgágán szuszog”, „zúzódik, zizzen, izzad és buzog” („egy szalmaszál nagyon helyezkedik a csontozott úton”). Mert a költő az idill világából, a köd, a homály, a jámbor öröm világából a való világba tör, hol „részes-szalmát hajszol az úri szél”.

² Előrs, 1928. dec. 21., majd a *Dönts a tőkét* c. kötetben.

Az idillnek a verset záró négy sorban való elűzése magának az idillnek az ábrázolásában is előrevetül. A „Mennyből az angyal” éneke akkor zeng fel az öt atyafi hangján, amikor „Az asszony leszáll a kamrai létrán. . . Az öreg kapás az ólban ganét hány” és „kántálnak sírva lompos tyúkjai.” A fodor leveske szaga vigaszt áraszt, de „Fagyos szalmában sárga krumpli gubbaszt, borostás állal komorul a zsupp.” A mosolygó Jézus „szállása sárga írka, heverő papírbarmok közt örül”.

A szocialista tettek ideje ez a korszak, a mozgalomban tevékenyen részt vevő költő, aki tagja lesz az illegális kommunista pártnak, a tömegek élén jár, valóságban (az 1930. szept. 1-i tüntetésen) és versben (*Tömeg*) egyaránt. A jövő, a humanizmus, a szépség a jelenben teszi már ígéreteit, nem távoli, bizonytalan látomás, álom, ködkép. A tömeg nemcsak „csűrért, gyárért, boglyáért” nyúl, hanem „a Göncölért, Fiastyúkért” is (*Tömeg*), de éppen mert a tett most az álom megvalósítását ígéri, a költő elutasít minden a tett-től különbözőt, látomást, ködöt:

Viszi az idő a ködöt, tisztán meglátni csúcainkat.
Viszi a ködöt az idő, s az időt mi hoztuk magunkkal,
hoztuk harcunkkal, tartalék nyomorunkkal,
a kenyérrel, mely megpenészedett, amíg a munkás
megszeghette,
a kásával, mely megdohosodott, amíg a munkás
megfőzhetette,
a tejjel, amely megsavanyodott, amíg a munkás
köcsögébe belecobbant,
a csókkal, amelyből cafraság lett, amíg a munkás
fiatalába beledobbant,
a házzal, amelyből omladék lett, amíg a munkás
beleköltözött,
a ruhával, amelyből rongy lett, amíg a munkás
beleöltözött,
a szabadsággal, mely elnyomás lett, amíg a munkás
megszületett,
a børszivarral, mely bagó lett, amíg a munkás
felnövekedett, —
a tókével, mely munka lesz, míg megnő az inas
kalapácsával odavág,
világ!
ahol legfehérebben izzik a vas!

Vers eredj, légy osztályharcos! a tömeggel együtt
majd felszállsz! . . .
Te délre mégy, te nyugatra, én pedig északra, Elvtárs!
(*Szocialisták*)

Innen esik egy fénysugár a Babitsnak szóló versre is:

Nem a szipolyt, ő azt gyalázza,
kinek *nem álma pálmaháza.*
...
Mit koslat ködgyűrűk körül
szárnyaska szamarával,

ha nem vívódik emberül
a népek nyomorával!
S a *poshadt ködöket* habossá,
ha nem habarja viharossá!

József Attila szemében a „szétfoszlás” — melynek költészete korábbi szakaszán már volt, későbbi szakaszán még lesz jelentősége —, a felháborodás forrponjtján felpanaszolt „bú, baj” : „az édes nép” búja, baja. Ezért folytatja támadását.
(Mit koslat ködgyűrűk körül) Ha nem bú, nem baj őneki,

hogy *oszladozó felhő*
az *édes nép*, mert szétszedi
az úri szél, a dörgő.
Míg *sorsunk rongy* és alatt szárnyal,
tapogatódzó ökörnyááll!... (*Egy költőre*⁸).

Ugyanilyen jellegű elutasítás hangja szól, stilsztikája vall, egy másik versében is:

Nyúlós, tömött a táj, hájas <i>homály dereng</i> . <i>Hüllők hona</i> . Megállj! A víz <i>tompán mereng</i> .	Vékonyulsz, elhajolsz e puszta szélínél s széjjelkapkod a sors, mint a füstöt a szél. (<i>Kispolgár</i>)
--	---

⁸ Ebben a korszakban támadja József Attila prózában is Babitsot. Kemény és bizonyos mértékig személyes izgalomú kritikát ír Babits *Az Istenek halnak, az ember él* című kötetéről. Babits: *Gondok kereplője* című, József Attila szerint stílustalan, fáradtan röggös (és ezt az elfáradást adekvát módon kifejező) sorait a maga költői szemléletmódja és ízlése szerint dalszerű, lendületes versebe tömöríti. E közben egészen más verset ír. Mivel stílustalanságnak tartja, hogy Babits a világot flannellel akarja óvni s megőrizni a jövő tavasza számára „a kiirtó emberek ellen”, úgy változtatja meg a verset, hogy a világot az értelemmel óvja („az Isten megóvja világát; — az ember *lelkét vaksággal veri*”). A vakság ellentéte a látás s a látás József Attila számára mindig belátás, értelem is. — József Attila: *Az Istenek halnak, az ember él*. A Toll 1930. jan. 10. és József Attila *Összes Művei*. Akadémiai Kiadó, sajtó alá rendezte: Waldapfel József és Szabolcsi Miklós. A 2. kiadást gondozta: Szabolcsi Miklós. Bp. 1958. 52—53. o.

Az értelem fényével világítja át, rendezi értelmes egészé, művészté József Attila „a lélek mélyéről felmerülő képeket”, amelyek az értelem rendező munkája nélkül nem különböznek az álomtól vagy az ébrenlét révedezéseitől. Kassák Lajos 35 verséről írva (*Korunk*, 1931. szept. és *József Attila Összes Művei*, Akadémiai Kiadó, Bp. 1958. 111. o.) határozottan elválasztja az álmot és a művészetet: „a művészet az emberi eszméletnek, a léleknek, a tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről, — de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából hozza fel képeit. Azonban ez történik az álomban is, nemkülönben az ébrenlét révedezéseiben. S a művészet abban különbözik mindenfajta álomtól, a képzelet mindenféle csapongásától, hogy a tudatnak, léleknek mélyéről felmerülő képeket értelmesen rendezi, hogy közvetlen jelentést lehel belőlük és e jelentéseket közvetlen értelmi viszonyba foglalja össze.”

Az értelem rendező szerepét, mint kritikai és művészi normát József Attila akkor is megtartotta, mikor később (1934.) megírta a *Magad emésztd*-t. A vers megszületését körülményei magyarázzák: József Attila korának és költészetének olyan korszakába jutott, amikor az álom, a szépség bizonyos mértékig és az életmű egészét tekintve relatív érvényességgel az ő költészetében is különvált az adott valóságtól; amikor a fasizmussal szemben álló Babits költői magatartása is tartalmasabb lett, s ezért a művészet fordított nehezkedési törvényének megfelelően felemelkedett; amikor József Attila egész valójával átéltte egy antifasiszta népront szükségességét; s végül — ahogy Basch Loránd cikkéből megtudjuk — amikor a félreértések és sértődések nyomait már elmosta az idő. A későbbiek során látni fogjuk, hogy József Attilának ebben a korszakában sincs szó a valóság feloldásáról.

Természetesen e korszak költői termése sem csupa harc és keménység: József Attila az emberi élet ábrázolásának teljességére tör. A már elemzett *Betelehem* című vers mellett megírja az idillien bájos *Beteleلمي királyokat*, megírja *Bánat* című, ősi, népi mitológiával átitatott költeményét (*Futtam, mint a szarvasok*⁴), mely kristályosan tiszta, friss, bensőségesen zárt és lágy, mint a harmatcsepp, a könnycsepp; elkészül a *Beszél a tej* című költemény is (1931.), amely a későbbi *Altató* (1936.) bensőséges békéjével rokon hangulatot áraszt, világa nem a kísérteties álomszerűsége, hanem az egészséges alvás tisztaságáé, csupa gyöngédség és elpihenés.

Csöpp, gyenge, csetlő-botló reggel.	Alsom s a világ szelíd máza
Guggolok lim-lomok között.	alélva sárgul szívemen.
Lágyan elülünk, komoly szemmel.	Várok a Vörös Óiásra!
Ájtatosak a teli köcsögök.	S vár sonka, kolbász, kámra hűsiben.

Vár föld és gyár — óh édes, jösszte!...

(A tömött tejszín megremeg,
álmában érinti csöpögve
a bajusztörő tuskódad kezét.) (Beszél a tej)

E korszak belső harmóniájának teljessége, spontán természetessége — melynek a *Szocialisták* éppúgy része, mint a *Beszél a tej* — már az 1932-es évben, a korszak epilógusában megbomlik.⁵

Zúzmaralógókkal illan
jég fénye közt tovavillan:
a kín csattogó hercege
álmunk házőrzője, ebe! (Ordas)

A kék már nem a Ringató „kékellő derű”-je, hanem a „kék tél” világos és könyörtelen gyötrelmének kifejezője. A vers (Ordas) maga is utal arra, hogy mi fenyeget:

Ordas kapál az ugaron;
ugassatok az udvaron.
Vonítsatok, de ne nagyon,
meghallja az árny a fagyon.,

a *Fagy* című vers pedig világos képet ad az előző korszak forradalmi fellendülésének hősie utóvédharcáról:

⁴ „Ez a szemlélet a szó szoros értelmében mitologikus. Akkor is, ha ilyen parányi remekeket fog keretbe, mint ez: 'Porszem mészik gyenge harmaton' vagy 'Jéglapba fagyva tejfehér virág'. De akkor is, ha ilyen édeni-monumentális: 'Elefánt voltam, jámbor és szegény, — hűvös és bölcs vizeket itam én, — a dombon álltam s orrmányommal ott — megsimogattam a holdat, a napot — és fölnyújtottam ajkukhoz a fát' ... 'Futtam mint a szarvasok' — kezdi versét. ... ám ki csak 'mint szarvas' úgy futott, belesüpped a hasonlatba, azonosul a szarvassal s már mint szarvas mondja, illetve már egy szarvasból áthasonló állapotban: 'Szarvas voltam hajdanán, farkas leszek ...'. Ez a leszek hamarosan eltűnik s vagyokká válik, a magyar nyelv futurum helyett is indicativus praesens-sel élő kétértelmű jóvoltából. S hacsak eddig volna. De az emberből költőileg szarvassá, szarvasból mitikusán farkassá vált transzformálódó lény varázs útján megtorpanva, szarvas álmodik; 'S ünőszóra fülelek. — Hunyom szemem álomra, — setét eperlevelek — hullanak a vállamra.'” — Bóka László: *József Attila. Essay és vallomás*, Anonymus kiadó Bp. 1947. 89—90. o.

⁵ Csak a belső harmónia teljessége, spontán természetessége bomlik meg s vegyül diszsonánsabb elemekkel, maga a harmónia József Attila költészetének mindvégig egyik legjellegzetesebb belső tulajdonsága.

Töprengett ősszel szilajon,
havazna gondolkodva most
s a kemény fagy tiszta ablakán
dobol az ingerült idő.

Bankárok és tábornokok
ideje ez, jelen idő,
ez a kovácsolt hideg,
e villanó, e kés-idő.

...

Mögötte mennyi hallgatag
hideg kenyér és pléhdoboz,
megdermedt dolgok halmaza —
kirakat-üvege-idő.

És kiáltoznak: „Hol a kő,
Hol az a deres vasdarab?
Vágd bele! Zúzd be! Lépj belé!...”
— Milyen idő — milyen idő —

(Fagy)

Ha lehet, még nyíltabban vall egy másik verse:

Énekelni oly nehéz, hol kíváncsi szemek figyelnek,
mégis, elfogódva bár,
fújd el dalod, zengd a munkások dalát.

Ez az új helyzet, új érzés („Ez itt körül mind ellenség, gondold meg jól, ez nyugal-
mat ád”) a mi problémánk szempontjából is jelentős változásokat hoz:

Tekints körül e tört síkon, melyre kövér falkában
épp betör a homály.

Nincs ideje vigadásnak, ládd, a nap is feldöntött pohár.

Mi már nyugtalan álmunkhoz készülődünk

— drága a világ —

cirpelni kezd a fáradság: énekel a munkások dalát!

József Attila második korszakának epilógusát (1932.) nem lehet pontosabban jellemezni: „épp betör a homály”. Az elfáradás homálya, köde, álma egész verseket betölt: „Magos muharban hasán horkol — odvas dorong, a végén gomba. — S a kőd szoptatós melle bugy-
gyan — a ráncos szoknyájú hegyek közt, — így volt. Egy ember ült a porban — s eltűnt a kifeslő jegyek közt.” : *Ritkás erdő alatt*; és: Idegeim elmerítem — mint a hálót, — húst fogni s a nehéz vizen — könnyű álmot.” — (Háló.) A kövér falkákban betörő homály ellen költői utóvédharc folyik, a ködöt minden strófa végén visszafűzi a refrén keménysége: „cirpelni kezd a fáradság: énekel a munkások dalát!”, s a verset egy kemény strófa zárja:

Rebentsd meg a kíváncsiak gúnyos csapatát.

Hölgyek, urak, ismerősök. Mosolyogni akarsz, mint barát.

Rájuk vagy utalva. S mintha néznének egymást ablakon át.

— Csörrenjen meg az az üveg! Énekel a munkások dalát!

(Invokáció — vö. a Fagy című vers befejezésével.)

A lágyság és a keménység, a homály, az álom, a látomás és — mint ellenkező elvű valóság — a harc hangulatai hasonló jelleggel, bár más arányokban gyűrűznek a *Külvárosi* éjben is. Különös, homályos, kísérteties, látomásszerű világ ez:⁶

⁶ Bóka László a vers képalkotási módjának részletes vizsgálata során kimutatja, hogy a fény, a víz, a homály s a csönd képzete, mely mindjárt az első szakaszban megadja a költemény alaphangulatát, következetesen újra visszatér. Bóka László: *József Attila költői eszközei*. Tegnaptól máig. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1958. 321—323. o.

A mellékudvarból a fény
hálóját lassan emeli,
mint gödör a víz fenekén,
konyhánk már *homállyal* teli.

Csönd, — lomhán *szinte lábrakap*
S mászik a súroló kefe;
...

Egy macska kotor a palánkon,
s a *babonás éjjeli őr*
lidércet lát, gyors fényjelet, —
a bogárhátú dinamók
hűvösen fénylenek

...
Szalmaszákok, mint tutajok,
úsznak némán az éjjel árján —
A raktár megfeneklett bárka,
az öntőműhely vasladik

A külvárosi éjnek ebben a homályos, nedves, sötét világában, mely a költő látomása

... a szövőgyárok ablakán
kötegebe száll
a holdsugár,
a hold lágy fénye a fonál
a bordás szövőszékeken
s reggelig, míg a munka áll,
a gépek mogorván szövik
szövőnők omló álmait.

...
s piros kisedet álmodik
a *vasöntő* az ércformákba

Az éj homálya a korszaké, nedvessége a napszámos könnye, kinek „búja lépcsőkön fölbuzog, —
sír. Élteti a forradalmat.”; látomásszerűsége azé a bizonytalanságé, melyet a letűnt forradalmi
fellendülés bizonyossága hagyott maga után. A költemény utolsó előtti strófája megkemé-
nyedik:

Szegények éje! Légy szemem,
füstölögj itt a szívemen,
olvaszd ki bennem a vasat,
álló üllőt, mely nem hasad,
kalapácsot, mely cikkan pengve,
— sikló pengét a győzelemre

de az elégikus hang sóhaja visszatér a strófa utolsó sorában: „Óh éj!”, s a költemény az együtt-
érzés komoly, bűgő akkordjával zárul:

Az éj komoly, az éj nehéz.
Alszom hát én is, testvérek.
Ne üljön lelkünkre szenvedés.
Ne csípje testünket féreg.

III.

Harmadik költői korszakában (1933—37.) a homály, az álmok, a látomások még job-
ban eluralkodnak. Mégis — amint látni fogjuk — e rendkívül bonyolultan ellentmondásos
kornak költészete a költői víziók tekintetében is e korszak valóságának legmagasabb szintű
kifejezése volt.

A korszak történetének néhány általános, meghatározó mozzanata megmagyarázza-e költészet belső ellentmondásait. Magyarországon, Németországban és Olaszországban berendezkedik, terroruralmat épít ki, és új világháborút készít elő a fasiszmus, — de az antifasiszta erők is gyülekeznek, majd a Komintern hetedik kongresszusán Dimitrov meghirdeti minden antifasiszta erő egy népfrontba való összefogásának politikáját; az antifasiszta népfront nem tudta megakadályozni a fasiszta barbárság eluralkodását, a haladás erői megoszlottak, s nehezen, lassan tömörültek, — másfelől József Attila még jóval a népfront-politika meghirdetése előtt észrevette és egész valójával átélte e tömörülés szükségességét (és létrejöttének lassúságát, létének gyengességét is); az 1930-as magyar tömegmozgalmak elcsendesültek, — másrészt elégedetlenségüknek tüze hamu alatt parázslott; József Attilát a szektarianizmus „kimarta” az illegális kommunista pártból, — ugyanakkor József Attila ezután is, mindvégig megtartotta marxista meggyőződését, világszemléletét.

József Attila ekkori költészetében ezek az ellentmondások mindkét oldalukkal, okaikkal és feloldásuk szükségességének, s irányának költői megjelölésével állandóan jelen vannak. Ismételjük: az ellentmondások mindkét oldala költői kifejezést kap. Az egyik pólust képviselő költemények hosszú sorából csak néhányat emelünk ki: *Egy kisgyerek str* (1933.), *Iszonyat* (1934.), *Emberiség* (1935.), *Kiáldozás, Ki-be ugrál,*⁷ *Világosítsd föl, Szállj költemény* (1936.), *Bukj föl az árból, Könnyű juhér ruhában, Karóval jöttél* (1937.).

E kor ellentmondásainak másik pólusát mindvégig József Attilának e korban írt legnagyobb költeményei képviselik: *Elégia, A város peremén, Bémunkás ballada, A tőkések hasznáról* (1933.), *Alkalmi vers a szocializmus állásáról, Esmélet* (1934.), *Levegőt, Majd emlékezni jó lesz, Március, Május* (1935.), *Azt olvastam, hogy perli a Népet, A Dunánál* (1936.), *Thomas Mann üdvözlése, Ars poetica, Születésnapomra, Hazám* (1937.).

E korszak látomásai⁸ ugyanezt a dialektikát mutatják: az ellentmondások mindkét

⁷ A *Ki-be ugrál* című versben olvassuk: „Ki-be ugrál a két szemem, úgy érzem. — Ha megbolondulok, ne bántatok. — Erős karokkal fogjatok le szépen. . . Gondoljátok meg: Ezen a világon — nincs senkim, semmim. S mit úgy hívtam: én, — az sincsen. Utolsó morzsáit rágom.“ — Akik azonban József Attila megőrülését pusztán fiziológiai okokban, nem pedig fiziológiai és társadalmi okok állandó kölcsönhatásában keresik, gondoljanak a költőnek ezekre a szavaira: „Az én vezérem bensőmből vezérel! — Emberek, nem vadak — elmék vagyunk! Szívünk míg vágyat érlel, — nem kartoték-adat. . . nem oly becses az irhám, — hogy érett fővel szóltalan kibírnám, — ha nem vagyok szabad!” (*Levegőt!*) S gondoljunk arra is, hogy József Attilát öngyilkossága előtt, kétségkívül már az örület diszpozíciójában Victor Hugo *Ultima verba*-jának ez a sora izgatta fel végletesen: „Elpusztult az emberi értelem”.

⁸ József Attila e korszakának látomásos-álomszerű voltát a kritika és az irodalomtörténet különböző oldalról különbözőképp világította át. Gró Lajos József Attila utolsó korszakát az „élet lezülése és az áthághatatlan szociális akadályok előtti megtorpanás”-ként értelmezi. Helyesen veszi észre a vízióknak az énfelbomlással való összefüggését, de nem látja meg e korszak ellentétes tendenciáját: a vízióknak tagadását s a valóságra való vonatkoztatását. Így ír: „József Attila megtorpan az élet lezülése és az áthághatatlan szociális akadályok előtt. És neurotikus korunkhoz 'méltóan' önmaga ellen fordult. Már csak önmagával és tárgyaltalan bűntudataival foglalkozott, víziói voltak, amelyek költői munkásságának remekei, de mégsem az ő igazi hangja. A fájdalom szólt meg benne, amely mögött egyre inkább elhalványodott igazi éneje, míg végre teljesen eltűnt — az örületben, aztán a halálban. Szembe akart fordulni az árral, mikor mindenki azzal igyekezett úszni”. — Gró Lajos: *József Attila olvasása közben*. Munka. 1938. okt. 2147—2149. o.

Herceg János szerint „Ady, Juhász Gyula és József Attila költői nagysága éppen abban van, hogy a valószerű életnek homálybavesző árnyait is meglátták”. — Herceg János, József Jolán: *József Attila élete*. Kalangya. 1940. okt.

Makay Gusztav szintén észreveszi József Attila művészetének, különösen pedig harmadik költői korszakának foszló hangulatait. A levont következtetés azonban már tévedésbe visz, mert nem kérdezi meg, hogy ezek a hangulatok honnan kerültek a lélekbe, ahonnet elpárolognak: „A nyelvi képekben való kifejezés jelképezi legjobban sajátos viszonyát a valósághoz, a külvilághoz. . . Legtöbbször 'leír' és megállapít verseiben; de csak látszólag

pólusát költészetté varázsolják, és — a korszak egészét, illetve sokszor egyes verseit is tekintve — egységbe fogják.

Az álomszerűség, a köd, a homály, a látomások mint az elfáradásnak, a világ mozgalmasságából való kihullásnak, az én felőrlődésének költői megfelelői e korszakban mindenütt megtalálhatók.

Dúdolom halk leltáromat.
Hazám az eladott kabát,
buckákra omlott alkonyat,
nincs szívem folytatni tovább.

Csillan a nyüzsgő idő
korállszirtje, a holt világ,
a nyírfa, a bérház, a nő
az áramló kék égen át.

(Sárga jüvek)

Az álomszerűség és a magány összefüggését József Attila két oldalról is megmutatja. A magány „félálomszerű” titokzatosságában altatja figyelmét:

... — im, e zümmögő kávéházban várok reátok
óvatosan, lassan, s figyelve (*múltba? jövőbe? nem tudom*)
de vizsgán, mint a kutya, ki *bár szemmel*
tartja a gyanúsán nyüzsgő világot,
jélig ügyel csak, mert másfelől gazdáját várja
jelenni a néma úton —
ily *félálomszerű figyelemben*, mely egy, noha ketté irányul
...
érezem, hogy ti vagytok a gazdám...
...
kikre várok e *sanda jelen gyanús jelenései* közt,
míg vöröshajú jellemszínészek kártyákat osztanak felettem,
mérgeket hordanak szerte-körül, nyelik a füstöt, a gőzt... ,

de mihelyt megszűnik a magány (: „Üljetek csak ide mellém”), a révedezés végetér: „ez a félálom visszahúzódik szívembe” ... (*Egy ijjú párra*). Máskor a bágyadt álomszerűség, mely egész sor vers hangulatán előmlik, a jelen (az idő) hiányában leli magyarázatát, hiszen a jelen keménysége a bankároké és tábornokoké: „Bankárok és tábornokok — ideje ez, jelen idő, — ez a kovácsolt hideg, — e villanó, e kés-idő” (*Fagy*); a költő, a magyar haladás jelene széthullott: „csak ami *nincs*, annak van *bokra*, — csak ami *lesz*, az a *virág*, — ami *van*, széthull darabokra (*Eszmélet*)”; „Sokan voltak és körülvettek — *álomban* engem *kinevettek*; — Hehe, hát *ennél van a kincs*, — *ami nincs!*” (*Sokan voltak*); „*Tejjoggal kőbe* mért harap-

realista. Nem a valóság ösztönzi kifejezésre, hanem belső érzések, ... hangulata a lélekből párolog elő, és közvetítő közeget keres.” — Makay Gusztáv: *József Attila*. Magyar Szemle. 1941. április 269—276. o.

József Jelen így ír: „A költő, aki a tájak és falvak, alkonyok és állatok édes, boldog dalolójának született, ez a Csokonaiasán rokokó-kecsességű suhanc hiába próbálta hősies kedvességgel felmutatni és fenntartani magában az 'áramló könnyűségű rétek' látomásait, kényszerű győzelmet aratott felette a külvárosi éj.” — József Jolán: *József Attila*. Kelet Népe. 1942. febr. 15.

Németh Andor ezt jegyzi fel József Attila harmadik korszakáról: „Nem elfutó benyomásait kísérli megörökíteni, hanem eszmélkedéseit, nem álmokat közvetít, nevelni akar.” — *Németh Andor: József Attila*, Cserépfalvi kiadó 1942. József Attila — fűzi még hozzá *Németh Andor* „utolsó kézjegyéig fejlődik”, útja a „poète-poète”-tól „(így különböztetik meg a franciák a Nerval és Rimbaud vonalába eső költőket, kik a másként kifejezhetetlent villantják fel látomásjellegű vessoraikban)”, „attól a költői világtól, amelyet a valóság átvarázslásával alkotott” „a morál felé” vezet. — Uo. 148. o.

tál? — Miért siettél, ha elmaradtál? — *Miért nem éjszaka álmodtál?* — Végre mi kellett volna, mondd?” (*Karóval jöttél*);

Az idő semmit játszik,
[langy tócsa most, megállt.
Hogy elleng, abból látszik,
hogyan remeg a virág.

Én sem tudom már régen,
alszom? vagy dolgozom?
Megterít feleségem
szép fehér abroszon.

(*Nyári délután*)

E múlt és jövő között lengő korszakban (melynek a jövő szálait szövő jelene a múltból is, a jövőből is táplálkozik, bár mindkettőnek híjával van) tehát mintegy összefoglalódnak azok a korábbi versek, amelyek a világnak és a költőnek szétfoszlását fejezik ki:

A köd, a csönd sosem ragyog
én már ködből, csöndből vagyok.

(*Ködből, csöndből*, 1925.)

Felhő valék, már süt a nap.
Derűs vagyok és hallgatóg.

(*Dal*, 1928.)

... fönn a hegyen ágyat bont a köd,

...

szerelem szólal, inceleg felém,
pirkadó madár, karsú, koronás,
de áttetsző, mint minden látomás.

(*Oh szlv! Nyugodj!*, 1928.)

Kis, nyurga füst virágzik hold előtt.
Ezüsttel köt meg old, hajlong, ledől.
Áttetszel rajta, égi hűvösség.

Sokat szenvedtem, hát sovány vagyok,
elszállok, mint a köznapi bajok
áttetszel rajtam, égi hűvösség.

Elszállok, de vad vörös remegés
az életért, világot ringat és
áttetszik rajtad, égi hűvösség. (*Füst*, 1930.),

... a köd szoptató melle buggyan
a ráncos szoknyájú hegyek közt, —
így volt. Egy ember ült a porban
s eltűnt a kifeszítő jegyek közt. (*Ritkás erdő alatt*, 1932.)

E korszak az őszi köd (s a téli fagy) világa:

Tar ágak-bogak rácsai között
kaparásznak az őszi ködök,
a vaskorláton hunyorog a dér

...

Fáradtság üli a teherkocsit,
de szuszogó mozdonyról álmodik
a vakvágányon, amint hazatér.

...

Tudtam, hogy ős lesz s majd fűteni kell,
De nem hittem, hogy itt van, ily közel,
Hogy szemembe néz, s fülemben morog

— határozza meg József Attila pontos kifejezéssel a második korszak epilógusa (1932.) és a harmadik korszak közötti különbséget (*Ősz*, 1935.).

E korszakra annyira jellemző a látomásszerűség, az árnyékokkal való viaskodás, hogy a látomások, árnyak József Attila költői világának minden zugába belopakodnak. Elérik a Mama-verseket is (*Mama*, 1934., *Kései sirató*, 1935., *Kiknek adtam a boldogot*, 1937., *Édesanyám, egyetlen, drága*, 1937.). E versek igazi jellegzetessége akkor mutatkozik meg, ha a korábbi korszakok Mama-verseivel vetjük össze őket.

József Attila — tudjuk — korán elvesztette édesanyját, hozzá írt versei a halott anya emlékéért idézik. De éppen, mert mindegyik ugyanarról szól, a versek közötti különbségeket József Attila költői korszakának különbségei.

Az *Ad sidera* (1923.), az *Anyám meghalt* (1925.) s az *Anyám a mosásban* (1926.) című versek az első korszak jellegzetességeit testesítik meg.

Az *Ad sidera* első sora e korszak egét, „a messi végtelent” feszíti ki a vers fölél: „*Anyám, ki már a messi végtelen vagy...* — nem sáppadsz el, ha szűkös este int,” majd a második szakasz első sorában ismét: „*Anyám, ki már a néma végtelen vagy, ...* — ó meg ne lásd az álom-öklű kint”. A vers még a Nyugat formakincsével gazdálkodik: latin címe (*Ad sidera*), rímei (megint — este int), (csonka-) szonett formája (az utolsó sor csak két szótagból áll), szókötései (álom-öklű kint, borus szem), nagybetűs szimbólumai (Ember, Pénz) mind erre vallanak. A forma fegyelmén áttetszenek József Attila proletár élményei („... nem gyötrődöl, ha nincs kenyér megint”, „kis rikkancs fiad”, „betegre vert agy”) és megcsap szeretetvágya, mely nemcsak kapni, de adni is akar (vadalmafa lenne s szétosztaná testét minden éhező kisgyerek között: *Szeretném, ha vadalmafa lennék*, valami nagy nagy tüzet rakna, „*hogy fölmelegednének az emberek.*” *Tél*): „*Ne ordítson pénzért gyerektorok*”. Ez egyben (még elvont) szociális hitvallása is a 18 éves gyermekköltőnek, akinek máris „emberhez méltó gondja van”:

Anyám, falat kenyért sem ér az élet!
De nagy hitem van, s szép jövőnek élek:
Ne ordítson pénzért gyerektorok.
S tudjon zokogni anyja temetésén.
S ne rúgjon még az Ember szenvedésén
A Pénz.

A másik két, egymással is rokon költemény szabadvers, bennük az expresszionizmusnak a jelen elviselhetetlenségéből támadt energiája lendül a pontosan még nem körvonalazott jövőbe, s a szürrealizmus szabad asszociációs hálózata vibrál:

Anyám meghalt, most nem tudom, hogy
viselkedjem vele szemben,
megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép
vagyok meztelenül,
még soha senkise látott meztelenül!
A parasztok learattak, kis padokon várják a halált.
Poloska marja álmainkat, tányérunk csak falakra való
De jobb ebédet akarunk, hogy jobbak legyünk,
több pár cipőt az ágyunk mellé, hogy többek legyünk:

A híd lassan kijön a ködből, a túlparton szuronyok
állnak —
itt az olló, ott pedig a szövendő szövet —
— mire várunk? (*Anyám meghalt*, 1925.),

és:

Anyám meghalt, most nem tudom, mit tegyek véle
...
akitől virágot kapott, nem volt anyakönyvi lapja
még a házmaster sem látta,
ha Kínában él, őt küldik el a sárkányokhoz,
de ő föláll,
a sárkány messze lakik tőlem, kis rizsemért most
hazafutok,
gyászkoszorúm is megfonom helyettetek.
Megfoltozná kabátomat, megnézné milyen szép vagyok

meztelenül,
még soha senki se látott meztelenül (*Anyám a mosásban*, 1926.),
...

E versnek hat sora azonban már a következő korszak nagy versének (*Anyám*, 1931.) csírája:

a bögrét két kezébe fogta,
egy vasárnap, úgy este felé, csöndesen elmosolyodott
...
a mosásban kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy fiatalasszony,
álmában tiszta kötényt hordott, a postás olyankor
köszönt néki. (*Anyám a mosásban*, 1926.)

A közös mozzanatoknál

A bögrét két kezébe fogta
úgy este felé egy vasárnap
csöndesen elmosolyodott
...
A mosástól kicsit meggörnyedt,
én nem tudtam, hogy ifjú asszony.
a postás olyankor köszönt néki... (*Anyám*, 1931.)

fontosabbak, s József Attila második költői korszakára jellemzőek a két vers közötti különbségek. A szegénység képe („a bögrét két kezébe fogta”, „a mosásban kicsit meggörnyedt”, „én nem tudtam, hogy fiatalasszony”, „álmában tiszta kötényt hordott, a postás *olyankor* köszönt néki”) konkretizálódik, társadalmi vonatkozásaival gazdagon motiválódik, okaival együtt jelentkezik:

*kis lábaskában hazahozta
kegyelmeséktől vacsoráját,
lefelejtünk és eltűnődtem,
hogy ők egész fazékkal esznek —*

S mert hegyvidéknek ott a szennyes!
Idegnyugtató felhőjáték
a gőz s levegőváltózásul
a mosónőnek ott a padlás

...

Anyám volt, apró, korán meghalt,
 mert a mosónők korán halnak,
 a cipeléstől reszket lábuk
 és fejük fáj a vasalástól — mindez tiszta leírás,

az osztályellentétekre egyetlen sor *sem hivatkozik*, de mindegyik *ezeket ábrázolja*, most pedig e leírásból kinőve, annak további általánosításaként a költő ujjá kinyúl a versből:

Látom, megáll a vasalóval.
 Törekeny termetét a tőke
 megtörte, mindig keskenyebb lett —
 gondolj átok meg, proletárok —,

hogyan emberi-költői feladatát ember s költő módjára elvégezve visszahúzódjék a kezdőkép világának hangulatába, amelyet a vers utolsó előtti strófájában már meg haladt, s amelyben a jövő egyelőre még álom :

álmában tiszta kötényt hordott,
 a postás olyankor köszönt néki.

A vers formailag is zártabb, mint az előző, rímei még nincsenek, de ritmusa nem szeszélyes már, ötödféles jambusokban egyenletesen ver, mint a szívdobogás.

A harmadik periódus Mama-verseiben (*Anyá, 1934., Mama, 1934., Kései sirató, 1935., Kiknek adtam a boldogot, 1937., Édesanyám, egyetlen, drága, 1937., Irgalom, édesanyám, 1937.*) ennek a korszaknak általános jegyei ütköznek ki erősen.

Az *Anyá* című vers világában e korszak egyhangú, szürke őszi esője hull, a gyermek nyugtalansága és szeretetvágya csak egy közbevetésben árulkodik közvetlenül (— mert csecsre vágyom —), különben az anyába vetül, aminthogy ő is a korszak alaphangulatának szimbóluma itt:

Az őszi eső szürke kontya
 arcomba lóg zilálva, bontva.
 Harmadik napja sírja, mondja,
 mint tébolyult anya motyogja
 — mert csecsre vágyom — rám meredve:
 Réá találtam gyermekemre,
 aludj el, édes kedvesem, te,
 Csitt, csitt kicsikém, tente, tente... (Anyá, 1934.)

A mama alakja, mely korábban nemcsak a múlt élményeit, hanem a jelen célját, a jövőt is jelentette (*Ad sidera, Anyám meghalt, Anyám*) a *Mama* című versben (1930.) emlékké, látomássá nő és növekedve foszlik:

Csak ment és teregetett *némán*,
 nem szidott, nem is nézett *énrám*
 s a ruhák *jényesen suhogva*,
 keringtek, szálltak a magosba.

Nem nyafognék, de *most már késő*
 most látom, milyen *óriás ő* —
szürke haja lebben az égen,
*kékitőt old az ég vizében.*⁹

⁹ A vers látomászerűségét Halász Gábor és Németh Andor így jellemzi: „Az emlékezés kísértetjárás is. Aki a pince homályából kijutott a napvilágra, nemcsak a maga tegnapiját érzi lidércnyomásnak, hanem még inkább, akinek élete végig ott telt le a homályban, teste percre sem szabadult a robotból: a proletár anyáét. Csodálatosan mély rétegekből tört fel a mama-érzés József Attilában. Majd képszerűvé stilizálta, távolította alakját, hogy átszellemüljön fájdalma ('Szürke haja lebben az égen — kékitőt old az ég vizében'), majd

A *Kései sirató*-ban (1935.) a *Bánat* csendes felszíne alatti kétségbeesés lávaömlésként árasztja el a verset. Amilyen mértékben szűkül magányának köre, nő a „világhiány”, vonja el, szivattyúzza ki a korszak barbarizmusa a költő magányának kisebbedő világából az életető levegőt, olyan mértékben nő József Attila kétségbeesett ragaszkodása a kisvilág egy-egy emberéhez, egy nőhöz, édesanyja emlékéhez. E ragaszkodás kétségbeesetten reménytelen szívósságát éppen az magyarázza, hogy a kisvilágnak a nagy világot kellene pótolnia, néhány embernek a „világhiányt” kellene megszüntetnie, a magány úrét kellene kitöltenie.¹⁰ Ezért szakad fel oly elementáris erővel és friss fájdalommal a tizenhat éve halott anya emlékének kínja a költő lelkében:

Harminchat fokos lázban égek mindig
s te nem ápolsz anyám.

Ezért ostromolja oly indulatosan a szeretet gyűlöletével:

Vigasztaltad fiad és pirongattad
s lám, család, hazug volt kedves szavad.
...
Lásd, örülnék, ha megverné! még egyszer!
Boldoggá tenne most, mert visszavágnék
...
Nagyobb szélhámos vagy, mint bármelyik nő,
ki csal és hiteget!
Suttyomban elhagytad szerelmeidből
jajongva szült eleven hitedet.
Cigány vagy! Amit adtál hízelegve,
mind visszaoptad az utolsó órán!

E vers fájdalmát csak akkor érthetjük igazán, ha más, hasonló érzésből született versek kínja mellé tesszük:

Te rongy, aki szeretni gyáva vagy
...
a gyermek rimánkodhat, hogy szeressék
...
Add kezembe e zárt világ kilincsét,
kőnnnyű kezedet — vár kinn a szabad.
(*Aki szeretni gyáva vagy*),

brutális makacson közvetlen közelbe hozta őt, akit megettek a fenék” ... — József Attila utolsó korszakát Halász Gábor szerint általában is „a nyomor mélyéből ütköző hangokból, rongyokból és csillagokból” megalkotott „hallucinatív erejű képek” jellemzik. — Halász Gábor: *József Attila*, Nyugat, 1938. aug. 130—134. o.

Németh Andor szerint a Mama-versben a mama alakja „minden egyes lépcsőfokkal távolodik a valóságtól, az utolsó szakaszban látomássá szublimálódik.” — Németh Andor: *József Attila*, Cserépfalvi kiadó. 1942. 168. o.

¹⁰ Thomas Mann *Doctor Faustus*-ában epikusan ábrázolja ezt a problémát, amikor leírja Adrian Leverkühn hirtelen felfokozódott ragaszkodását egy kékszemű kisfiúhoz, akit végül elvisz a betegség. Leverkühn ekkor jut el ahhoz a következtetésig, hogy „vissza kell énekelni” Beethoven IX. szimfóniájának harmóniáját. De József Attila és Adrian Leverkühn között jelentős különbség van: Leverkühn élete tragédiája árán jut el helyzete öntudatosodásához, József Attilának viszont az a tragédiája, hogy helyzetének, társadalmi létének felismerése ellenére sem tud pillanatnyilag segíteni magán. Másrészt: József Attila sohasem „énekelte vissza” a harmóniát. Egész költészete új harmónia, amely azon alapszik, hogy József Attilánál a „világhiány” sohasem teljes: ő azokhoz a társadalmi erőkhöz kapcsolódott tudatosan, amelyek már a jelenben dolgozó ígéretei a jövőnek.

— átkozza, hívja a gyűlölt-szeretett nőt; vagy másutt:

Kívül-belől
leselkedő halál elől
(mint lukba megriadt egérke)

amíg hevülsz,
az asszonyhoz úgy menekülsz
hogy óvjon karja, öle, térde.

...

És lásd, akadt
nő, ki érti e szavakat,
de mégis ellökött magától.

...

Ártatlanok,
csizmák alatt sikongjatok
és mondjátok neki: Nagyon fáj.

...

Ti férfiak,
egymást megtépve nő miatt,
ne hallgassátok el: Nagyon fáj.

Lovak, bikák,
kiket, hogy húzzatok igát,
herélnek, ríjjátok: nagyon fáj.

...

Elevenek,
minden, mi kintől megremeg,
égjen, hol laktok, kert, vadon táj —

s ágya körül,
űszkösen, ha elszenderül,
vakogjatok velem: Nagyon fáj.

Hallja, míg él.
Azt tagadta meg, amit ér.
Elvonta puszta kénye végett

kívül-belől
menekülő élő elől
a legutolsó mendéket. (Nagyon fáj).

Idézzük még ide e versek (kevés számú) ellendarabjai közül az egyiket:

Már *nem képzelt* ház üres telken,
csinosodik, *épül* a lelkem,
mivel az *árnyakkal betelten*
a nők között Flórára lelttem.

Ő a mezőn a harmatosság,
kétes létben a bizonyosság

...

Ő az okmány, *kivel* a kellem
a *porráomlás ellen*, a szellem
az *ótlázkodó semmi ellen*
szól, pöröl, szorongó szerelmem

Érdekeimből megértettél
bátorrá vakmerőbből tettél,
kínlódtál amíg nem szeretted,
egész világom ege lettél.¹¹ (Flóra 5: Megmérésél)

¹¹ E korszak dialektikája e sor ellenkezőjét is ismeri: ha olykor (*Megmérésél*) Flóra lesz az egész világ, máskor (*Már két milliárd*) a világ kéredzkedik be a szerelmes versbe: „Úgy kellesz, mint parasztnak a föld” stb.

Ha e sorok számát szaporítanánk (*Majd megöregszel, Ne bántsá, Magány, Száradok, Ha nem leszel...*, *Ha nem szorítom, A halárról, Bocsássátok meg,* — másrészt: *Vas színű égboltban, Alkalmi vers a szocializmus állásáról, Könnyű emlékek, Irgalom édesanyám*), több vers nem mondana többet: amilyen mértékben a költő nagy világának ideáljai az emlékek és az álmok árnyaivá foszlottak, oly mértékben nő a költő ragaszkodása kis világa szereplőihöz, anyjához, a szeretett nőhöz, és az anya s a nő nem tudhatja, a halott anya, s a várt nő nem tudja szeretete-szerelme testi jelenlétével, fészekmelegével pótolni a nagyvilágot, kitölteni a magányt: árnyékká foszlik maga is.

Ebben az összefüggésben válik érthetővé, milyen mélyről törtek fel a panaszos sorok:

Mint *lenge, könnyű* lány, ha odaintik,
kinyújtóztál a halál oldalán.
*Lágy ősz*i tájból és sok kedves nőtől
próbállak összeállítani téged;
de nem futja, már látom, az időből,
a tömény tűz eléget.

...

haszontalan vagy! nem-lenni-igyekszel
s mindent elrontsz, *te árnyék!* (*Kései sirató*, 1935.)

A *Kései sirató* lengesége, magány ellen lázadó haragja, az óda, az elégia, a rapszódia határmesgyéjén járó nagy formátuma, szilárd, nagyívű szerkezete, gondolati általánosítása egy versben mutatja mindazokat a változásokat, amelyeken József Attila költészete korábbi korszakaihoz (a korábbi *Mama*-versekhez) képest átment.

Az anya, ki már a *Kései sirató*ban *lenge, könnyű* lánnyá, árnyékká vált, kísértetként visszajár fiához, s a maga árnyékbirodalmába hívja:

Mert eljőn értem a halott,
ki szült, ki dajkált énekelve.
Kitágul, mint az űr, az elme:
a csőndbe térnek a dalok.
A hűség is eloldalog
és elmúlik szívem szerelme.
Kitetszik, *mily üres dolog,*
mily világ visszája bolyog
bennem, *mint lélek, a lét türelme.*
Széthull a testem, mint a kelme,
mit összerágtak a molyok. (*Kiknek adtam a boldogot*, 1937.)

és

Édesanyám, egyetlen drága,
te szüzesség kinyílt virága,
önnön fájdalom boldogsága.

Istent alkotok (szívem szenved),
hogyan élhess, hogy teremtsen mennyet,
hogyan jó legyek s *utánad menjek.* (*Édesanyám, egyetlen drága*,
1937.)

A fasizmus világának kísérteties embertelenségével, kegyetlen keménységével a kisgyermek riadt álmának légységát állítja szembe a költő:

*Ha a hold süt, a néma, síron túli fény,
álmomba' kinyítnak a termék.*

Kioson, kenyeret szel a konyha kövén
s majsolja riadtan a gyermek.

...

Ha belé-belereccsen a szörnyű kredenc
ajkára repül kicsiny ujjá:
könyörögne az irgalomért, és a csend
zord kürtje a zajt továbbítja.

*Ez a zaj, ez a kín, e világreccsés
nem szürve, dühöngve növekszik.*

Belesáppad a gyermek, elejti a kést
és visszalopódzva lefekszik...

*Mire ébredek, ég a nap, olvad a jég,
szétfreccsen iromba szilánkja,*

...

Már unja az ördög a poklot.

ide önti a földre kövér melegét —

zöld lángba borulnak a bokrok. (Ha a hold süt.)

E világ kísértetiessége, fenyegető rémei más versekben is rácsapnak a kezdősorok szelíd, lágy hangulatára:

Zöld napsütés hintált a tenger lágy habos vizén,
meztelenül, vígan, nagy messzi beúsztam biz én,
a fényes ég, a csipke víz pólyája testemen,
bölcsőben fekve ringtam ott, behúnyva két szemem.

Én nem tudom, hogyan, mi volt. A locska őselem,
a víz kihült és nagy *hideg zuhant* rám hirtelen.

...

A hátam mögött szüntelen valami ordított.
Íszonyúbb volt, mint óriási tarajos gyíkok
csordája, az a tenger ott...

...

Úsztam, vagy úsztam volna, ám úgy értem partot ott,
hogyan vert a hullám s végül egy hatalmas kidobott.

(Zöld napsütés hintált...)

Hasonló jellegű és szerkezetű az *Indiában, hol éjjel a vadak* című vers is.

A fasizmus világának kegyetlensége, a költő világának álomszerű lágysága, a költő énjének elfoszlása szinte összefoglalásképp tűnik elénk egyik utolsó versében:

Íme itt a költeményem

Ez a második sora.

E betűkkel szól keményen

címe: „Költők és Kora”.

Úgy szállong a semmi benne,

mintha valaminek lenne

a pora...

Úgy szállong a *semmi benne,*

mint valami: *a világ*

a táguló űrben lengve

jövőjének nekivág;

...

Úr a lelkem. Az anyához,
a nagy Őrhöz szállna, fõnn.
Mint léggõmböt kosarához,
a testemhez kötözöm.
Nem való ez, nem is álom,
Úgy nevezik, szublimálom
ösztönöm.

Ezúttal is a vers befejező része láttatja meg e kor barbárságának színeit:

*Piros vérben áll a tartó,
s ameddig a lanka nyúl,
kéken alvad. Sír az apró
gyenge gyepe és lekonyúl.
Lágyan ülnek ki a boldog
halmokon a hullajoltok.
Alkonyúl.*

Eddig azokat a látomásos, ködös, homályos, álomszerű költeményeket vizsgáltuk, amelyek e korszak ellentmondásainak egyik pólusán keletkeztek. Ezek József Attila magányának versei, s ezért a baloldali erők elszigeteltségének, gyengeségeinek versei is. De bármennyire nélkülözötte is az ellenforradalmi Magyarország őszi köde, téli éjszakája: jelene, a múlt és a jövő világosságát, ez a jelen a szocialista tudatosságú költő világképében, költői világában mégis a múlt és a jövő határterülete volt: a múlt folytatása, a jövő dajkája.

*A világ vagyok — minden, ami volt, van:
a sok nemzetség, mely egymásra tör.
A honfoglalók gyõznek velem holtan
s a meghódoltak kínja meggyõttör.
Árpád és Zalán, Verbõczi és Dózsa —
török, tatár, tót, román kavargó
e szívben, mely e múltnak már adósa
szelíd jövõvel — mai magyarok! (A Dunánál)*

A költő, aki a jelenben méri fel a múltat és „tudatos jövõbe lát”, költői látomásaiban, álmaiban is maradéktalanul kifejezte a korszak ellentmondásainak másik pólusát is. Az egész korszakot átszövõ nagy verseiben — éppen a legnagyobbakban — átfogó mûvészi analízissel jelöli meg e korszak ködének, homályának társadalmi forrásait, állást foglal a valóságtól elszakadt szépség, álom, látomás ellen.

Problémánk szempontjából, de József Attila egész költészetének szempontjából is elsõrendû fontosságú költemény a *Város peremén*, ez az „ideológiai látomás”¹² ahogy Németh Andor nevezi. A költemény elsõ és utolsóelõtti strófája azoknak a már tárgyalt verseknek egész sorával rokon, amelyek világa a ködé, õszé, alkonyaté, éjjelé, nyirkos homályé, párolgó nedvességé:

*A város peremén, ahol élek,
beomló alkonyakon
mint pici denevérek, puha
szárnyakon száll a korom,
s lerakódik, mint a g u a n ó,
keményen, vastagon.*

¹² Németh Andor: *József Attila*. Cserépfalvi kiadó. 1942. 214. o.

*Lelküinkre így ül ez a kor.
És mint nehéz esők
vastag rongyai mosogatják
a csorba pléhtetőt —
hiába törli a bú a szívünkről
a rákövesedőt.*

„Moshatja vér is” csap át a nehéz esőknek sok versből ismerős szomorúsága az „Új nép, másfajta raj” keménységébe. A költő a jelenről szólván most nem az ellenforradalom rendjének pillanatnyilag nyomasztó túlsúlyáról, a kor terhei alatt sírva görnyedő ember fáradt ernyedtségéről, elomlásáról beszél, hanem arról az erőről, amely a jelenben záloga a jövőnek:

a való anyag teremtett minket
e szörnyű társadalom
öntőformáiba lötytyintve
forrón és szilajon,
hogy helyt álljunk az emberiségért
az örök talajon.

E „győzni fogó” munkásosztály múltjának („szállásainkon éhinség, fegyver, — vakhit és kolera dúlt”) és jelenének („Ím itt vagyunk, gyanakvón együtt, — az anyag gyermekei”) pontos ábrázolása hitelesíti az ezután következő strófák forradalmi pátoaszát, mely a magántulajdon kerítésével e korszak keményen lerakódott búját, kormát, füstjét is elfújja a földről s a nap elől:

Föl a szívvel, az üzemek fölé!
Íly *kormos* nagy szívet
az látott-hallott, ki *napot* látott
füstjében fulladni meg.
ki lüktetését hallotta a föld
sok tárnás mélyeinek!

Föl, föl!... E fölosztott föld körül
sír, szédül és dülöng
a léckerítés leheletünktől,
mint ha vihar dühöng.
Fújjunk rá! Föl a szívvel,
füstöljön odajönn!

A kiharcolt jövő világa már az ész s az érzés szép egyensúlya, harmóniája, mely nem ismer sem homályt, sem ködöt, sem füstöt, sem kormot:

...megvilágosul gyönyörű
képességünk a rend,
mellyel az elme tudomásul veszi
a véges-végtelent,
a termelési erőket odakinn s az
ösztonöket idebent...

A költemény utolsó két strófája tömören összegezi az egész versben részeiben elénk tartott világképet, és megmutatja a perspektívát is, ahonnan a világ láthatóvá vált. Az utolsó előtti vers-

szak a puha korom alatt fuldokló jelen kezdőképét vetíti ki újra, hogy aztán az utolsó versszak a jelennek „az adott világ”-nak másik, varázsos oldalát, is nevének nevezze, s a „tudatos jövő” segítségével a két oldalt költői harmóniába szerkessze:

*A költő — ajkán csörömpöl a szó,
de ő (az adott világ
varázsainak mérnöke)
tudatos jövőbe lát
s megszerkeszti magában, mint ti
majd kint a harmóniát. (A város peremén, 1933.)*

A *város peremén* című költeményben a jelenben készülő jövő keménysége uralkodik, a homály, a korom, a füst csak két versszakra telepszik rá. Az *elégia* — *A város peremén*-nek fáradtabb, szelídebb, szemét maga elé szegező ikertestvére.¹³ Aspektusának különbsége miatt, a füst, a homály uralkodik benne: a jelen sivárságát panaszolja el. A költői aspektusnak ez a különbsége annál szembeötlőbb, mivel a két vers motívumai sokban közösek.

Az első versszak ugyanabba a világba vezet, mint *A város peremén* első strófája

*Mint ólmos ég alatt lecsapódva, tetten,
füst száll a szomorú táj felett,
úgy leng a lelkem,
alacsonyán.
Leng, nem suhan.*

A harmadik versszak („Az egész emberi — világ itt készül”) — *A város peremén* ötödik strófájának értelmével rimel össze („minden emberi mű — értelme ezért bűg mibennünk, — mint a mélyhegedű), de az ábrázolás hangsúlya ezúttal az „itt”, nem a „készül”:

*Itt minden csupa rom.
Ernyőt nyit a kemény kutyatej
az elhagyott gyárudvaron.
Töredezett, apró ablakok
fakó lépcssein szállnak a napok
alá, a nyirkos homályba.*

Ezért a kerítés, a palánk, mely ott „Sír, szédül és dülöng... a leheletünktől” itt „e falánk erkölcsi rendet... őrzí, óvja”; ott ostrom alatt hajlik („szédül és dülöng”) passzívan, itt „rikácsolva” fejti ki ellenséges aktivitását; a költő sem dühöng a vihar erejével: a sánta palánk mellett pihen.

*... „Itt a lelkek
egy megszerkesztett, szép szilárd jövőt
oly üresen várnak, mint ahogy a telkek
kőröskörül, mélán és komorlón
átmódoznak gyors zsbongást szövő
magas házakról.” (Elégia, 1933.);*

ott ugyancsak a lelkek ugyanezzel a jelennel annak a *harmóniának jövőndő* („...majd kint”) megteremtői, amelyet a költő *tudatos jövőbe látva magában megszerkeszt.*

¹³ Az *Elégia A város peremén* című költeménnyel egyszerre jelent meg a *Korunk* 1933. júl.—aug.-i számában. A kritikai kiadás is közvetlenül *A város peremén* után közli.

A város peremén a múltat is magábefoglaló jelenben felmért *jövőből* meríti erejét, amellyel elűzi a kormot, a füstöt, az *Elégia* az *itt* készülő egész emberi világ archimédesi pontján állva tudja megjelölni a homály, a füst, a köd forrását. A *Falu* és *A kövezeten* című vers a forradalmi tömegmozgalmak *múltjához* ragaszkodva válik képessé ugyanerre. Amennyiben e múlt a forradalmi mozgalmak időleges elcsendesedésével a távolba merült, a köd, a füst, a homály, mely korábban (1932.) „épp betört” a „tört síkra” (*Invokáció*), most (1934., 1935.) ellepi a falut, a várost (aminthogy ellepi a külvárost is az *Elégia*-ban, a köd-, füst-, homály-oszlato *jövő* távoli volta miatt). Amennyiben azonban a költő ragaszkodik ehhez a múlthoz („*Dombocskán*, mint szívükön a bú, — ülök. *Virrasztok*”); és ellenkező képpel, hasonló jelentéssel: „...a sok veréb, mely fölcsipogva forgott, — némán, erősen markolta az ágat, — mert jobban *ragaszkodik*, aki alszik, — mint az éber”), a *jüstnek* („Itt is, ott is karcsu füst, — remény — tündödni merre szálljon), a *homálnak* („Akáccokkát babrál a homály”), a *borongásnak* („s körülem, míg elfed hallgatag — a lány borongás bokra, — ugatások némán hullanak — nagy bársonyokra”), az *álmoknak* („Hallgatom az álmodó falut — Szorongó álmok szállnak”), az *árnyaknak* („A kövezeten bús csatak hunyorgott, — megszállták a várost az árnyak”) megmutatja forrását, társadalmi összefüggéseit („A vadzab ki kardot vont elő, — fejét mélyen lehajtja ... S ahogy földerül az értelem, — megérti, hogy itt más szó — nem eshetett, mint ami dereng: — eke és ásó — Szó, mert vélünk szóial a paraszt... alszanak a nyers, nehézsavú, — kiszikkadó parasztok. — *Dombocskán*, mint szívükön a bú, — ülök. *Virrasztok*”; és: „Már megformálta lassú tűnődésem, — hogy állati búm értelmes emberi — bánat”: *Falu* 1934.; *A kövezeten* 1935.).

A város peremén mellett kétségkívül az *Eszmélet* (1934.) című nagy költemény adja meg monumentális szintézisét e korszak látomásos, álomszerű költeményeinek, sőt bizonyos mértékig József Attila egész költészetének. Tudjuk, hogy József Attila maga milyen büszke volt az *Eszméletre*, s egyszer azt mondta róla, hogy úgy viszonylik bizonyos más versekhez, mint Feuerbach mechanikus materializmusa Marx dialektikus materializmusához. Mivel a verset a marxista kritika részletesen elemezte,¹⁴ itt csak néhány olyan vonatkozására mutatunk rá, amely a mi problémánkkal szoros kapcsolatban van.

A költemény első négy strófája a „csilló könnyűség” szép álomvilágából a „vas világ” rendjébe vezet. Milyen ez a rend?

Sovány vagyok, csak kenyeret
eszem néha, e léha, locska
lelkek közt ingyen keresek
bizonyosabbat, mint a kocka.
Nem dörgölődzik sült lapocka
számhoz s szívemhez kisgyerek —
ügyeskedhet, nem fog a macska
egyszerre kint s bent egeret.   (*Eszmélet* III)

Akár egy halom hasított fa,
hever egymáson a világ,

¹⁴ Bóka László így ír az *Eszméletről* és József Attila szocialista meggyőződéséről: „annyira egyé vált amaz új világgal, mely költői látomásává nőtt, hogy valóságnak álmodta s valóságként tudta volna élni, s a látomásai megett elmaradt világot, a 'vas világot' börtönnek érezte már.” — Bóka László: *József Attila*. Essay és vallomás. Anonymus kiadó. Bp. 1947. 57. o.

Horváth Márton a proletár költészetéről és József Attila költészetének új jellegéről szólva az *Eszmélet* részletes elemzése során rámutat arra a dialektikára, amely az álmok zenei szépségű világából a valóságra való ráeszméléshez elvezet. — Horváth Márton: *József Attila költésze*. Lobogókné Petőfi. Szikra. Bp. 1950. 46—58. o.

szorítja, nyomja, összefogja
egyik dolog a másikat. (Eszmélet IV)

Az álmok, látomások, ködök s az élettől különvált szépségek világából a valóságra való ráébredés, eszmélkedés, e korszak költészetének egyik jellegzetes tendenciája. E tendencia először József Attila második korszakában jelentkezett energikusabban, akkor, mint általánossá váló törekvés. (Korábban: *Bellehem*, 1929. A második korszakban: *Egy költőre*, 1930., *Kispolgár*, 1931., *Szocialisták*, 1931.). Most versek egész sorában tovább él:

Az éjjel hazafelé mentem,
Éreztem, bársony nesz inog,
a szellőzködő lány melegben
tapsikoltak a jázminok,¹⁵

a közösség, amely e részeg
ölbecsáló anyatermészet
férfitársaként él, komor

nagy, álmos dzsungel volt a lelkem
s háltak az utcán. Rám csapott,
amiből eszméletem, nyelvem
származik s táplálkozni fog,

munkahelyeken káromkodva,
vagy itt töpreng az éj nagy odva
mélyén: a nemzeti nyomor.

(*Hazám*, 1937.)

A kemény valóság s a bársonyos finomságú esztétikum más sorrendű, de hasonló jellegű ütközése, dialektikus egysége okán idevonható a *Levegőt!* című vers első strófája is:

Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott
hazafelé menet?

A gyepre éppen langy sötétség szállott,
mint bársony permeteg

és lábam alatt álmatlan forogtak,
ütött gyermekként csendesen morogtak
a sovány levelek.

(*Levegőt!* 1935.)

Az álomnak, a szépségnek a kemény valósággal (*Eszmélet I—IV*) s ennek a merengéssel való „megkorrigálása” (*Eszmélet XII*) kétségkívül az *Eszmélettel* rokonítja a *Gyönyörűt láttam* című verset, még ha a rokon gyengébb testalkatú is amannál:

Gyönyörűt láttam, édeset,
elképzeltem egy gyenge rózsát.
Elbáméskodtam s rám esett
mint nagy darab kő a valóság.
Ám ez a kő is képletes

...

¹⁵A vers ellendarabja a *Jön a vihar*
Jön a vihar, tajtékja ében,
haragos bírák feketében,
villanások szelnek át az égen,
mint fájó fejen a kínok,
utánuk bársony nesz inog,
megremegnek a jázminok.

vö. „A fürgeteg fekete vadezüst”
(*Fürgeteg*)

vö. *Hazám*, de:

...
Borzongásuk a nem remélt vágy —
így adnak e kicsinyek példát,
hogy fájdalomad szerényen éld át
...

Így okoskodtam s jónapot
kivánva elhúzódtam oldalt
s este a nyájas csillagok
rám nevettek a teli holddal. (Gyönyörűt láttam, 1937.)

Az álmoknak, „koholt szeszeknek”, „meséknek”: az élettől külön felfogott szépségnek elutasítása az *Ars poetica* is:¹⁶

Költő vagyok — mit érdekelne
engem a költészet maga?
Nem volna szép, ha égre kelne
az éji folyó csillaga.

...

Az idő lassan elszivárog
nem lógok a mesék tején.

...

Más költők — mi gondom ezekkel?
Mocskolván magukat szegyig,
koholt képekkel és szeszekkel
mimeljen mámort mindegyik
Én túllépek e mai kocsmán,
az értelemig és tovább! (Ars poetica, 1937.)

Az *Eszmélettől* távolabb esik, de — úgy érezzük — mégis közvetlen szálal kapcsolódik hozzá a *Reggeli fény* című vers is. (1937.) A vers első strófája a szépség tündökletes tisztaságának, hajnali-reggeli hús párolgásának ugyanolyan lágy s mégis borzongatóan friss idillje köré fon frissen hántott hús vesszőkből keretet mint az *Eszmélet* első versszaka:

Ha reggeli fényben elindul a táj
remegése, fuvalma, a kecs puha bolyha,
s mert még teli szender, rajzik a báj
és mintha folyónknak a mélye se folyna,

úgy játszik a felszín — ...

(Reggeli fény, 1937.)

Földtől eloldja az eget
a hajnal s tiszta, lágy szavára
a bogarak, a gyerekek
kipörögnek a napvilágra,
a levegőben semmi pára,
a csilló könnyűség lebeg!
Az éjjel rászálltak a fákra,
mint kis lepkék, a levelek

(Eszmélet 1)

A *Reggeli fény* tündöklése azonban — ismét az *Eszmélethez* hasonlóan — a valóság komorságában eltűnik, az idill elillan:

¹⁶ A valóságnak és a szépség álmvilágának viszonya még azokban a versekben is más és más, amelyek egy tendenciát képviselnek, amelyekben az álom szétfoszlik, a költő az álmvilággal szembeni valóságra eszmél. Az álmok világából való felébredés olykor a lidércálmok kísérteties valóságába visz. (*Ha a hold süt, Zöld napsütés hirdált, Indiában, hol éjjel a vadak.*) Máskor a reális körvonalával együtt ábrázolt vas világ rendjébe jutunk (*Eszmélet, Gyönyörűt láttam*), melynek kegyetlensége az e rendtől való eltávolodásra, révedező tündöklésre, álmodozásra sarkall. Ismét máskor a valóság megváltoztatása melletti közvetlen hitvallást jelenti, eszmény és valóság, álom, látomás, szépség és az adott világ összhangjának jövőbeli megteremtését, kiharcolását. (*A város peremén, Hazám*), Az *Ars poetica* — mint a vers szélesebb értelemben vett tárgya: József Attila költészetének egésze is — eszménynek, álomnak, szépségnek és valóságnak közvetlen egységét valószínűsíti meg, a szépséget a valóságban találja meg.

...szedd össze magad,
botor emberkém, hiszen én se gyanítnám,
hogy épp nem a hajnali mennybe ragad
e jól sikerült *angyal-hamisítvány*.

A harmadik versszak mintha az „angyal-hamisítvány” jellemzése lenne:

„Csupa csín, csupa pír” (angyal), „csupa kár,
csupa csel, csupa nyíl, csupa rontás” (hamisítvány)
Most érted: ha reggel a csürhe kijár,
mért káromkodik mindig a kondás,

s a tájon — melynek „reggeli fényben” elindul „remegése, fuvalma, a kecs puha bolyha”,
melyen „rajzik a báj” — talán az *Eszmélet* kocaboldogsága jelenik meg, mint „szőke malacka”,
az azóta eltelt három év ellenére ifjabbán és talányosabban, — az *Eszmélet* kocája, melynek
— emlékszünk rá — „babrált pihéi közt a fény”:

Beh megölelnéd! Ámde ne vedd
kebledbe e tündét — mire maradsz, ha
ártatlanul fölfalja szíved,
mint zsenge búzáat a szőke malacka!
(*Reggeli fény*, 1937.)

Láttam a boldogságot én,
Lágy volt, szőke és másfél mázsa.
Az udvar szigorú gyöpén
imbolygott göndör mosolygása.
Ledőlt a puha, langy tócsába,
hunyorogott, rőffent még felém —
ma is látom, mily tétovázva
babrált pihéi közt a fény.

(*Eszmélet XI.*, 1934.)

De az *Eszmélet* nemcsak abban a tekintetben szintézis, hogy ábrázolja az álom, a szépség visszáját. Pontos képet ad a jelenről, melyben a költő, ha „álmai gőzei alól” fölnéz az égre, azt látja, hogy a törvény, melynek szövedékét „a múlt szövőszéke” szötte, „mindig fölfeslik valahol”, s amelyben a valóság ellentéte: a jövő „a virág”:

Kék, piros, sárga összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend —
egy szálló porszem el nem hibbant.
*Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.*
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj — egy nap süt idebent. (*Eszmélet II.*)

A vers nagysága, modern szintézise abban van, amiben József Attila egész költészetéé: két irányú mozgást ábrázol. Valóság és álom viszonya nem lehet egyértelmű ott, ahol „a vas világ a rend”. Amikor a költő ennek a világnak a kegyetlen valóságára ébred rá, álma — versek egész sorában láttuk eddig is — „*homályként száll*” tagjaiban, „nappal *hold kél*” benne. Pontos és művészi kifejezése annak, hogy József Attila költészete a vas világ rendjének kegyetlenségében álomszerűvé, durvaságában lággyá, fenyegető közelségében távolivá, barbár robbanásainak lávaönrésében sápadtan ezüstös fényűvé vált. Így tükrözze e korszak ellentmondásainak egyike pólusát. De „ha kinn van az éj” — a vas világ rendjének nappala az emberi világ éjszakája —: „egy nap süt idebent”: József Attila szocialista hite a szocialista humaniz-

mus tudatosságának fényével árasztotta el, világította körül, világította át, sápasztotta el a vas világ rendjét. A külvilágban látta egyrészt a szenvedés magyarázatát, másrészt azokat a füst-, homály-, korom-, kísértet-, ördög- és áloműző erőket, amelyek véget vehetnek a szenvedésnek:

*Ím itt a szenvedés belül,
ám ott kívül a magyarázat.
Sebed a világ — és, hevül
s te lelked érzed, a lázat.
Rab vagy, amíg a szíved lázad —
úgy szabadulsz, ha kényvedül
nem raksz magadnak olyan házat
melybe háziúr települ. (Eszmélet VI.)*

Ezzel József Attila a korszak ellentmondásainak másik pólusát is megmutatta. Ez a kettősség az *Eszmélet* idézett két sorában („Nappal hold kél bennem”, s ha kinn van — az éj — egy nap süt idebent) tömören összegeződik; egyes — más összefüggésben már idézett — József Attila versek felépítésének szerkezeti elve:

<p>A kövezeten kis csatak hunyorgott, megszállták a várost az árnyak s a sok veréb, mely fölcsipegve forgott, némán, erősen markolta az ágat, mert jobban ragasztkodik, aki alszik, mint az éber, ki tovaszállni kész, ... Már megformálta lassú tünődésem, hogy állati bűm értelmes emberi bánat, amely magát e tündöklésben hirdetményekben is fölismeri.</p>	}	<p>Nappal hold kél bennem s ha kinn van az éj... ...egy nap süt idebent</p>
---	---	--

(*A kövezeten*, 1935.); és

József Attila álom-, köd-, árny- és látomászerű költészetének, sőt egész költői életművének végső soron szabályozó elve. Mert az a modern realista szintézis, amely József Attila költészetében megvalósult, éppen azáltal jött létre, hogy a költő marxista tudatossága, demokratikus szocialista világnézete segítségével e korszak ellentmondásainak mindkét pólusát költészeté tette. E költészet realizmusa nem abban van, hogy az álmok, ködök, látomások világának szétfoslását ábrázolja, hanem abban, hogy *keletkezésüket és szétfoslásukat* állandó kölcsönhatásban, mint a kor ellentmondásainak ellentétekben megvalósuló egységét mutatja be.

Ez a költészet tehát nem azáltal küzdi le a polgári (dekadens) irodalomban is jelentkező álomszerűséget, látomásokat, hogy hátat fordít nekik, vagy olcsó diadalt arat felettük. Ellenkezőleg. Az egész valóság ábrázolására tör, s ezért az adott kor valósága egészének megfelelően a látomásoknak nem csak keletkezését, vagy csak elillanását tárja elénk, hanem keletkezését és elillanását kölcsönhatásban mutatja be, s ezáltal végső soron a látomások költői megjelenítése közben a valóság objektivitását az ábrázolásban nem oldja fel, hanem éppen aláhúzza.

Ezt könnyen beláthatjuk, ha Kosztolányi és József Attila költészetét összehasonlítjuk. Az összehasonlítást nem zavarják személyi motívumok; a két költő kölcsönösen nagyrabecsülte egymás költői tehetségét, Kosztolányi kiállt József Attila mellett, József Attila szép és tiszteletteljes verset tett Kosztolányi friss sírhantjára (*Kosztolányi*, 1936.). Kosztolányi

költészetének hatása nemcsak a költői technika kialakításának korai hangpróbái idején nyilvánvaló József Attila költészetében, hanem mindvégig jelentkezik *Távol zongora mellett, Éjjel, Kőntösök, Kődből, csöndből, Altató, Könnyű jéhr ruhában* stb.). De nem is annyira egyes versek közvetlen összefüggése a fontos, hanem az, hogy az elfáradás, a világ mozgalmasságából való kikapcsolódás az elfoszlásnak, az álomszerűségnek egyfajta, egymással rokon impresszionisztikus tónusát hozta létre a két költő költészetében. Ha azonban Kosztolányi és József Attila összehasonlítása során nem egyes verseket vetünk egybe, nem egy hasonló — korántsem azonos — tendenciának a jelentkezését állapítják meg, hanem a két költő költészetének *egészét* tesszük egymás mellé, a két költészet sarkalatos különbsége azonnal szembeötlik. Egyrészt világossá válik, hogy József Attilának a valóságos élet mozgalmasságából való kikapcsolódása nem l'art pour l'art-os elvonulás volt, hanem a haladás erőinek pillanatnyi gyengesége (vö. „a szegényé csupán a csönd — én már kődből, csöndből vagyok”: *Kődből csöndből*). Másrészt József Attila mindvégig elkeseredetten küzdött a magány ellen, miközben e magány minden idegeit felőrli kínját átélte és ábrázolta. Ennek a gyökereiben különböző társadalmi-etikai-emberi magatartásnak, világnézetnek nemcsak egy sor olyan költői értékű társadalmi, politikai jellegű vers köszönhető, amelyen Kosztolányi költészetéből hiányzik. József Attilának ez az állásfoglalása, világnézete az egész valóság költői átélésének olyan gazdagságát hozta létre, amilyen sem Kosztolányinak, sem a kor bármelyik más költőjének költészetében nincs meg. A mi problémánk szempontjából ez úgy nyilvánul meg, hogy míg az elfáradás, szétfoslás, álom- és látomászerű révedezés költői szólama Kosztolányi költészetében uralkodó motívum, (impresszionista ábrázolásmód), addig József Attila költészetének ellentéteiben mozgó modern realista polifóniájában csak egy szólam a sok közül (impresszionisztikus stílus elem egy szocialista világképű modern realista ábrázolásmódon belül).

József Attila Kosztolányi összegyűjtött költeményeiről írott kritikájában szép elemzésekkel mutatja meg, mennyire általános tulajdonsága Kosztolányi költészetének az álomszerűség, s ezt éppen az ő homo aestheticus-i magatartásából vezeti le.¹⁷ Ezt a magatartást József Attila a homo socialis moráljának magasáról bírálja az értelemnek saját költészetét is.

¹⁷ „A szegény kisgyermek panaszai”-ban nincs semmi megfogható tárgyi sérelem — olyan enyhe borzongás melege füllesztí át sorait, amelyet a gyermek, ki az anyagi természethez közel áll, érez a legkevésbé s amelyet mégis gyermekinek érez, költő is, olvasó is. Mi oly tökéletesek és oly titokzatosak vagyunk, hogy pusztá létünkkel elvárjuk, legyen ő is tökéletes és titokzatos. Mi csodálatos módon meghalunk s ezért — csodálatos módon — megkívánjuk, hogy meghaljon ő is. Vagy nem a halál a mi rejtélyünk, hanem a szerelem? Vagy mind a két szó ugyanannak a titoknak a tokja? Akárhogy is áll a dolog, az élet, az embereknek, az olvasóknak, a felnőtteknek világa, olyan — világos és olyan rejtélyes, mint az álom. Mert Kosztolányi képei álomszerűek, jóllehet világosak, és szabatosak.” Az *Őszi reggeli* című Kosztolányi vers elemzése után — a vers az 1935-ös Számadás című kötetben jelent meg — József Attila általánosítja, és a költő erkölcsi-társadalmi magatartásával magyarázza Kosztolányi költészetének álomszerűségét: „Itt a Kosztolányi-versek álomszerűségének kulcsa: ha ír, ötven esztendőskorában is oly sóvárogva nézi az immár elérhetővé vált tárgyakat és az egész világot, mint gyermek a tiltott gyümölcsöt. És a tárgyaknak, melyeket ma már önként vagy, ha úgy tetszik: belső kényszerből tesz a maga számára elérhetetlenné, képeit latin világosságú, kristályos rendszerbe foglalja, ahogy az álomban is annyira helyénvalónak látszik minden, éber szemmel nézve, különös, rendkívüli elem. 'Jobb volna élni. Ámde...' Kosztolányi világában (melyet ez is közelít az álom színvonalához) alig van cselekvés. Itt minden történik. Kosztolányi homo aestheticus-nak, vagyis az érzéki alapú szépségek emberének tartja magát és ezt a homo aestheticus szembeállítja a homo moralis-szal, tehát az erkölcsi, szociális jóra törő emberrel. A szemlélt a cselekvő ellen veti. A költő feladata szemlélni az élet és a halál kérdéseiben, vallotta egyszer, — pedig hát a költő feladata, melyet Kosztolányi oly hallatlan biztonsággal teljesít is a maga módján — a versírás. Ez azonban mégis csak cselekvés — hozzá egyszerre erkölcsi és gazdasági cselekvés. — József Attila: *Kosztolányi Dezső*. József Attila Összes Művei. Akadémiai kiadó, Bp. 1958. 167—170. o.

bevilágító fényével. Mert éppen a homo socialis magatartása révén tudta József Attila az álmok, látomások, ködök keletkezését és felszállását egyaránt ábrázolni s ezáltal valóságos helyüket kijelölni, mozgásukat a külvilággal kapcsolatban ábrázolni.

A költő...

...

...megszerkeszti magában, *mint ti*
majd kint, a harmóniát — írja *A Város pereménben*;

Ím itt a szenvedés belül
ám ott kívül a magyarázat — idéztük már az *Eszméletből*;

Nézd! szólónék, de mit is mondjak? Meghallgat, de
legbelül egy öregre figyel,

ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott
hajjal bolyong —

hűvös szelét már én is érzem s megrendülök.

El innen, el —

Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemeivel —

Nekünk vaskörmével *kívül*, a hideg kályhán

csőrömpöl, guggol a gond.

— határolja el magát József Attila —

nem személy szerint Kosztolányitól, még csak, úgy érezzük, nem is Németh Andortól — bár hozzá szól a vers —, hanem a polgári dekadenciától általában. (*Hová forduljon az ember.*)

„Hűvös szelét már én is érzem”: pontos kifejezés és igaz vallomás, az *Anya* című versben a *Hová forduljon az ember* című költeményben elutasított kép (egy öreg „ki szomorúan mosolyogva őszi esőben lebontott hajjal bolyong”) és a mögötte párolgó hangulat mint József Attila saját képe, saját hangulata él:

Az őszi eső szürke kontya
arcomba lóg, zilálva, bontva. (*Anya*, 1934.)

Az ellenpontozásnak ez a dialektikája, a valóság objektivitásának a költői ábrázolásban végső soron való érvényesülése mutatja igazán József Attila egyetemességét, melynek viszonya a kortársi költészethez az egész viszonya a részhez.¹⁸

A valóságnak darabokra töredezése, a művész törekvése az egység költői megteremtésére a modern művészet jellegzetes problémája. Ez a probléma minden műfajban jelentkezik, és a lírában közvetlenül a műalkotás tárgyaként is megjelenhet.

De mennyire más e tárgy művészi feldolgozása, ha más-más szemlélet ad neki költői életet!

Ezer darabra törtelek, te tág,
elbirhatatlanul zavart világ.
Jobb is nekem nem nézni az egészbe,
belefogózni egy-egy csonka részbe

...

Mert idegen és örült az egész,
de nyájas és rokon velem a rész — írja Kosztolányi *Kétségbeesés*

¹⁸ Természetesen az egész részeinek nem matematikai összege, hanem új minőséget teremtő összefoglalás, s a részek soha sem vesznek teljesen részt az összefoglalásban: mint külön értékek és minőségek, bizonyos mértékig önállóak maradnak, és kívül rekednek az összefoglaláson. Ez azonban mit sem változtat azon a tényen, hogy az egész több is, más is, értékesebb is, mint a rész.

című versében. Kétségtelen, hogy e kor ellentmondásainak bonyolultsága általában, a kapitalizmusnak az emberi egyéniség teljességét szétdaraboló romboló hatása különösen, olyan fokot ért el, amely rendkívüli módon megnehezítette a valóság egészének áttekintését. Az is tagadhatatlan, hogy a *Kétségbeesés* című vers szerzője, aki „*elbírhatalatlanul zavart*”-nak érzi a világot és „*csonká*”-nak látja a részt, szenved az egésznek részekre törése miatt. A szenvedés, a passzivitás azonban megér a változhatatlanba való belenyugvással is („*Jobb is nekem nem nézni az egészbe*”). Az ellentmondások bonyolultságán átlátó, átfogó világnézetnek, a társadalmi aktivitás pátozának hiánya lehetetlenné teszi az összefoglalást. Ezt nemcsak a vers idézett négy sora bizonyítja — ez önmagában még semmit sem bizonyít —, hanem Kosztolányi e korszakbeli költészete, egy-egy csonka résznek, pl. az álomszerűségnek az eluralkodása is. Mert a szenvedés, a kétségbeesés, még nem igazi lázadás, bár benne van annak lehetősége, mint a páva becsukott, szürke, földet sópró toll-uszályában az izgalom szétterülő, színes legyezőjének büszke pompája.

A fasizmus elleni tiltakozás Kosztolányi pályájának utolsó szakaszán kezdte a lehetőségből kibontani a valóságot:

*S ne a törtet tekintsd és csonka részét
de az egész nem osztható egészét*” — hangzik a *Kétségbeesés* ellentétele a *Számadásban*. A megsaporodott számú szenvedők megnövekedett kínjával való azonosulás mind szenvedélyesebb vágya természetesen nem hozhatott egy csapásra, minden területen teljes változást. Az egész megragadására irányuló törekvés, a szenvedőkkel való azonosulás itt még általános és elvont formát ölt, („*ki senkié sem, az mindenkié*”) s a *Számadás*-kötet olyan darabokat is tartalmaz, mint az *Esti Kornél éneke*. Azt a vitát, hogy Kosztolányi emberi-költői magatartásának megváltozása meddig jutott volna el, eleve elvágta a halál. De a változásnak az életmű logikájából következő szükségességét, József Attila Kosztolányinak még leginkább nihilista verseiből is megérezte: „*Kosztolányi gazdag művésze... mégis társadalomalkotó erővé válik. E korban, a szociális törekvések mögött meglapul a társadalmi üresség érzése is. Azok azonban, kik már bele mernek tekinteni ebbe az ürességbe, ha el is dobják 'ezt a nagy világot, mint a dióhéjt', bizonyára nem vetik el maguktól a lehető világot is, amelyhez — hiszen alkot — Kosztolányi is ragaszkodik. A nihilizmus, ha tudatossá lett, nem folytatható. Talán Kosztolányit is elvezérel latin világosságú értelme a társadalmi elvben felfogott igazságig, mely a gyermeklelkű költőt férfivá avatja napjainkban.*”¹⁹

A valóság széttöredezetttségét e kor legnagyobb összefoglalói, Ady Endre és József Attila is ábrázolták.

<i>Milyen csonka ma a Hold,</i>	<i>Minden Egész eltörött,</i>
<i>Az éj milyen sivatag, néma,</i>	<i>Minden láng csak részekben lobban,</i>
<i>Milyen szomorú vagyok én ma,</i>	<i>Minden szerelem darabokban,</i>
<i>Milyen csonka ma a Hold.</i>	<i>Minden egész eltörött.</i>

*Fut velem egy rossz szekér,
Utána mintha jajszó szállna,
Félig mély csönd és félig lárma,
Fut velem egy rossz szekér.*

(Ady Endre: *Kocsi-út az éjszakában*)

Adynak ez a látomásszerűen, kísértetiesen szimbolista verse a művészi ábrázolás alapelveit tekintve, minden külső hasonlóság ellenére is épp ellentéte Kosztolányi *Kétségbeesés*-ének.

¹⁹ József Attila: *Kosztolányi Dezső*. A Toll, 1935. jún. 15. — József Attila *Összes Művei* III. kötet, Akadémiai Kiadó 1958. 170. o. — Vö.: Heller Ágnes: *Az erkölcsi normák felbomlása*. Kossuth Kiadó, 1957. 102—109. o.

A legszembeötlőbb különbség az, hogy Ady az egész, Kosztolányi a rész szempontjából ábrázolja az egésznek részekre törését. Ady tragikusnak látja és láttatja, hogy „Minden Egész eltörött”, Kosztolányi — némi rezignációval — beéri a résszel is („Jobb is nekem nem nézni az egészbe” ... „Nyájas és rokon velem a rész”).²⁰ Ady, a polgári demokratikus forradalmár kétségbe esik, mert a demokratikus forradalom objektíve is, szubjektíve is gyenge, mert „Minden egész *eltörött*”, Kosztolányi, a társadalmi harcotól elforduló költő, tehetetlen kétségbeesésében darabokra törte az Egészet („Ezer darabra törtelek... világ”). Ady életérzése pillanatnyi („milyen csonka *ma* a Hold” ... „Milyen szomorú vagyok én *ma*”), hangulata, a vers kísérteties álomszerűsége feloldódik a kötet (Szeretném, ha szeretnének), az életmű más darabjainak hangulatában, azokkal együtt szintézist alkot. Kosztolányi életérzése általános, költészetének jelentős részét kitölti, s így egyhangúvá válik, nagy területen való gyakori előfordulásában, eloszlásában, ritkává foszlik; a változásnak s vele a költői sűrítésnek, sokoldalúságnak jelei csak élete utolsó éveiben szaporodnak el.

Az egész nézőpontjából ábrázolja az egész darabokra hullását József Attila is:

Akár egy halom hasított fa,
 hever egymáson a világ,
 szorítja, nyomja, összefogja
 egyik dolog a másikat
 s így mindenik determinált.
Csak ami nincs, annak van bokra
csak ami lesz, az a virág.
ami van, széthull darabokra. (Eszmélet IV.)

Ennek az ábrázolásnak a sajátos vonása a költői eszmélet marxista tudatosságában van, amely az értelem tényével világítja be az életmű homályosabb sarkait is („Én nem értem, csak érzem az egészet”: *A hullámok lágy tánca*); amely a vas világ rendjének ellentétét a szocialista humanizmus világában találta meg; s amely a jelen mindkét oldalát felmérve, tudatos jövőbe látva, korának legegységesebb költőjévé, az adott világ varázsainak mérnökévé tudta tenni József Attilát.

Ezért zenghetett fel költészetének egészét képviselő *Ars poetica*jában eszmény és valóság, költészet és élet, szépség és külvilág, álom és álmodó végső egysége, harmóniája:

Az idő lassan elszivárog,
 nem lógoz a mesék tején,
 hörpintek valódi világot,
 habzó éggel a tetején.

Szép a forrás — fürödni abban!
 A nyugalom, a remegés,
 egymást öleli s kél a habban
 kecsesen okos csevegés.

...

Én túllépek e mai kocsmán,
 az értelemig és tovább!
 Szabad ésszel nem adom ocsmány
 módon a szolgálta ostobát.

...

Én nem fogom be pörös számat.
 A tudásnak teszek panaszt.
 Rám tekint, pártfogón e század:
 rám gondol, szántván a paraszt;

engem sejdít a munkás teste
 két merev mozdulat között;
 rám vár a mozi előtt este
 suhanc, a rosszul öltözött.

...

Én mondom! Még nem nagy az ember.
 De képzelem, hát szertelen.
 Kísérje két szülője szemmel:
 a szellem és a szerelem!

²⁰ Vö. Márki János: *Ady Endre. Kézirat.*